

УДК 330.83(477)

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ФІНАНСОВОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

МОРДАС І., к. е. н., асистент Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана

Сьогодні, в умовах бурхливого розвитку фінансових взаємовідносин в Україні, виникає необхідність звернутися до історичного досвіду аби уникнути помилок та прорахунків минулого.

Дослідженню творчої спадщини вітчизняних економістів, які працювали в галузі фінансової науки в період її становлення в Україні, присвячені праці Л. Горкіної, С. Злупка, Л. Корнійчук, П. Леоненка, В. Небрат, В. Фещенко та ін. Однак подібних публікацій, на жаль, небагато, і широкий науковий загал мало знайомий із представниками вітчизняної фінансової науки, які сприяли становленню її як самостійної галузі економічного знання.

Українські економісти кінця XIX – початку XX ст. схилилися до трактування фінансової теорії в дусі класичної політичної економії. М. Соболев вважав, що теорія будь-якої науки повинна розкривати причинно-наслідкову залежність явищ і формулювати її у вигляді наукових законів. "Фінансова теорія, – писав вчений, – повинна з'ясувати залежність фінансових явищ від побудови народного господарства кожної епохи і від побудови держави" [1, с. 20]. Автор надавав великого значення фінансовій історії, яка дає необхідний матеріал для розробки фінансової теорії.

Разом із аналізом питань про сутність, предмет і завдання фінансової науки, завжди першочерговим вважалося розкриття її внутрішньої структури, тобто складових частин, їхнього змісту та взаємозв'язків між ними. На думку М. Мітіліно, такими окремими частинами є історія фінансового господарства, теорія державного або фінансового господарства, або фінансова теорія, фінансова статистика,

фінансове право та фінансова політика. Однак "не всі згадані галузі фінансової науки однаково нині розвинулись, не всі вони однаково самостійні, – зазначав вчений, – але всі вони вже ясно і стало позначилися й як частини входять у зміст кожного більш-менш великого та повного курсу фінансової науки" [2, с. 10]. Таку думку поділяли й інші видатні українські вчені Л. Яснопольський та П. Кованько.

Науково-літературна діяльність Л. Яснопольського починається у 1902 р. Як зазначає професор К. Воблий у відгуку на наукові праці Л. Яснопольського при рекомендації його на посаду професора кафедри фінансового права Київського національного економічного університету від 12 травня 1910 р., дослідження вченого можна поділити на дві групи [3, арк. 40]: статті статистико-економічного характеру (до обрання Л. Яснопольського в члени Державної Думи): "Джерела статистики хліборобства"; "Значення питання про рух землеволодіння"; "Спеціалізація та спеціальна статистика" та ін.; фінансово-економічні праці (з моменту участі вченого в Бюджетній комісії Державної Думи).

Розробки вченого в цій галузі розпочинаються статтями "Всепіддайніша доповідь Міністра фінансів та розпис на 1905 р." й "Доходи та видатки м. Києва з кінця 60-х років", які були написані ще до обрання його в члени Державної Думи 1906 р. У дослідженні "Доходи та видатки м. Києва з кінця 60-х років" Л. Яснопольським дуже вміло використано архівний статистичний матеріал і надано змістовну та різнобічну характеристика розвитку фінансів м. Києва. Серед статей фінансового спрямування найбільш цікавими є ті, що присвячені аналізу та критичній оцінці державних бюджетів Росії та становленню однієї з найважливіших галузей фінансової науки – бюджетного права (огляд російської літератури з бюджетного права, характеристика вітчизняного бюджетного права, умови видачі кредитів тощо). "Бюджетне право – і в об'єктивному значенні системи правових норм, і в загальноприйнятому суб'єктивному значенні – головним чином бюджетної компетенції представницьких закладів, є галуззю, яка стоїть на межі двох дисциплін – державно-юридичної та фінансово-економічної" [4, с. XIII].

Історію російського бюджетного права Л. Яснопольський досліджує у своїй статті "Характеристика нашого бюджетного права", яка була написана вже після обрання його в Державну Думу. Проаналізувавши та оцінивши бюджетні правила, запроваджені 8 березня 1906 р., вчений з'ясовує цілі, які переслідували упорядники правил, та під впливом яких іноземних законодавчих актів вони були виписані. В інших статтях, присвячених цьому питанню, автор аналізує вітчизняне бюджетне законодавство, показуючи його сильні та слабкі сторони. Паралельно вчений викладає і бюджетне законодавство

іноземних держав, що свідчить про широту його наукових інтересів. Можна вважати, що Л. Яснопольський був найкращим знавцем бюджетного права як російського, так і західноєвропейського, а його магістерська дисертація "Нариси російського бюджетного права" [4], захищена у 1912 р., була першою спробою у фінансово-історичній літературі дати загальну картину розвитку бюджетної справи в Росії з часів складання перших загальних табелів надходжень та видатків і аж до реформи 1861 р.

Дослідження бюджетів та бюджетного права лежали в основі наукової діяльності і П. Кованька. Бюджетне право вчений розглядав як сукупність юридичних норм, які регулюють порядок складання, затвердження, виконання та контролю бюджету. Як і Л. Яснопольський, П. Кованько наголошував на необхідності історичного підходу в дослідженні питань бюджетного права, враховуючи те, що кожному етапу розвитку держави відповідав певний тип бюджетного права. Завдання бюджетного права, на думку П. Кованька, полягає у тому, щоб: *по-перше*, визначити та описати закони його розвитку; *по-друге*, привести у схематичний порядок існуючі у різних державах системи бюджетного права, здійснивши їх типологізацію.

П. Кованько здійснив аналіз теорій бюджетного права, представники яких надавали перевагу ієрархічному принципу, а також тих, які виходили з принципу народного суверенітету. Сам автор вважав обидві групи теорій правильними, оскільки вони були розроблені відповідно до побутових і правових умов країн, державне життя яких покладене в основу їх побудови. Розуміючи, що жодна з теорій не є універсальною, вчений все ж таки надавав перевагу теорії бюджетного права, яка базується на принципі народного суверенітету. Вона, зазначав учений, "у науковому відношенні є вищою як за логічністю своєї конструкції, так і тому, що вона будує свої висновки на дослідженні бюджетної справи тих країн, які пройшли довгий шлях культурного життя" [5, с. 8]. Далі, автор доводить, що закони зростання державних бюджетів є законами зростання бюджетних прав народних представників. Підводячи підсумок своїм дослідженням сутності, структури та існуючих теорій бюджетного права, вчений пише: "Зростають завдання держави, ускладнюються її функції, зростають бюджети, зростають податкові навантаження на громадян, зростають їхні обов'язки і зростають їхні права. Без участі народних представників у бюджетній справі, без твердого правового зв'язку між суспільством і урядом у теперішній час неможливе правильне ведення державного господарства, неможливо було б зібрати і ті мільярди, які прикрашають собою бюджети всіх головних держав світу" [5, с. 18]. Очевидно, що подібні висновки щодо сучасного бюджетного права та бюджетного процесу не втратили своєї актуальності й сьогодні.

У праці "Державні видатки Росії за предметами призначення за 1903–1911 рр. Фінансово-статистичний нарис з 15 діаграмами" (1911 р.) [6] П. Кованько вивчав витратну частину державного бюджету. Несприятливі історичні події досліджуваного періоду – програна Росією війна та революційні перетворення в країні – негативно позначилися на бюджетних видатках держави, аналіз яких допоміг автору визначити тенденції в державних видатках у різні роки зазначеного періоду. Особливістю дослідження є й те, що аналіз бюджетних видатків зіставляється П. Кованьком із видатками в інших європейських державах. Використовуючи порівняльний метод аналізу, вчений зіставив витрати різних держав на загальне управління, охорону здоров'я, освіту, науку тощо. У результаті такого аналізу автор помітив тенденцію до збільшення в Росії виробничих видатків та досить слабку тенденцію до зростання державних витрат на освіту, науку і мистецтво. Тим часом за кордоном, констатував учений, не жаліють коштів на ці важливі галузі людського життя [6, с. 38] та у зв'язку з цим наголошував на реформуванні фінансового сектору. Цілком вдалою є думка професора Київського національного економічного університету К. Воблого, що головне значення дослідження П. Кованька полягає у тому, що "державні видатки Росії розглядаються автором не за міністріальною системою, а за предметами призначення, що єдине, як відомо, може дати правильну картину витрачання народних грошей" [7, арк. 37].

Потрібно відзначити, що наукові інтереси П. Кованька, на відміну від Л. Яснопольського, були зосереджені на розробці питань місцевих фінансів, переважно на фінансових проблемах землеволодіння українських і російських міст, що видно із виданої 1919 р. вченим праці "Фінансові проблеми землеволодіння російських міст" [8]. На основі аналізу широкого статистичного матеріалу в галузі землеволодіння українських і російських міст упродовж XVIII – 10-х років XX ст. П. Кованько підкреслював важливе бюджетне значення міських земель та оброчних статей у минулому, на той час, та, скоріше за все, і в майбутньому.

У середині 20-х років XX ст. П. Кованько продовжував досліджувати проблеми місцевих бюджетів країни. Місцевим бюджетам України та її столиці присвячені такі праці, як "Місцевий бюджет України в 1912 році" (1924 р.) [9] "Місцевий бюджет Київської губернії в нинішніх її територіальних межах за 1912, 1913 та 1914 рр." (1925 р.) [10], "Бюджети міст України" (1925 р.) [11] та ін.

У першій третині XX ст. для стабілізації грошово-кредитного сектору в країні необхідна була ефективна політика Центрального банку, яка базувалася б не на адміністративних методах, як це було раніше, а на науково обґрунтованих засадах. У зв'язку з цим не лише

наукове, а й важливе практичне значення мала стаття Л. Яснопольського "Державний банк" (1907 р.) [12]. На початку свого дослідження Л. Яснопольський наводить нариси історії російських державних кредитних закладів дореформеного періоду, де звертає увагу на невідповідність між характером активних і пасивних операцій, на повну їх підпорядкованість державним інтересам та керівникам фінансової політики тощо. Все це у кінцевому підсумку призвело їх до банкрутства та необхідності ліквідації.

Із моменту свого заснування Державний банк упродовж чверті століття здійснював ліквідацію збанкрутілих кредитних закладів, а пізніше, писав учений, на нього були покладені нові витрати на субсидії дворянському та селянському банкам. Ще однією несприятливою умовою для нормальної діяльності Державного банку була, на думку Л. Яснопольського, позика коштів банку Державному казначейству. Вчений абсолютно правильно відзначив у цій частині свого дослідження факт вилучення коштів банку, що ускладнило виконання його прямого завдання – здійснення комерційних операцій. Це суттєво загальмувало розвиток діяльності банку, який, по суті, повинен був бути регулятором грошового та кредитного обігу.

Л. Яснопольський не залишає без уваги і проведення емісійних операцій. Він зазначає, що хоча ця функція і належала Державному банку, проте випуск грошей він здійснював переважно в інтересах Державного казначейства і навіть за його рахунок. Таким чином, вчений відзначає службову роль Державного банку по відношенню до Державного казначейства. Як констатує автор, і новий статут Державного банку не надав йому незалежності від Міністерства фінансів. До того ж, за цим статутом на банк покладалося фінансування промислових та сільськогосподарських підприємств, кількість яких швидко зростала. Це, як справедливо зазначає Л. Яснопольський, виявилось важко здійсненним завданням для Державного банку, не дивлячись навіть на збільшення його основного капіталу.

У заключній частині свого дослідження автор порушує питання правової організації Державного банку. Використовуючи досвід західноєвропейських країн – Англії, Франції, Німеччини, Швеції та Норвегії, вчений окреслює головні засади реформування Державного банку. Визнаючи нераціональним втручання державних органів в управління Центральним банком, вчений однак визнає цілком доцільною участь представників Державної Думи в Раді правління Державного банку. Ідеалом науковця є Державний банк Швеції, який "абсолютно не залежить від виконавчої влади, а повністю знаходиться під контролем і навіть в управлінні риксдагу" [12, с. 275]. Л. Яснопольський наголошує на необхідності ревізії банківських операцій з боку державного контролю, причому докорінно реформованого.

Операції Державного банку повинні бути, на думку вченого, регламентовані новим статутом, причому засновницький і промисловий кредит повинен бути повністю вилучений зі сфери його діяльності. Державний банк має бути наділений повною самостійністю у проведенні емісійних операцій. Здійснюючи випуск кредитних білетів, Державний банк має керуватися тими ж правилами, що і західноєвропейські банки при випуску банківських білетів, однак вчений розумів усі труднощі трансформації державних кредитних білетів у банківські білети.

Отже, у своїй праці Л. Яснопольський дав не лише змістовну критичну оцінку стану центрального кредитного закладу Росії, а й низки рекомендацій для оздоровлення його діяльності. Цінність роботи підсилює ще й те, що вона містить важливі табличні додатки, частина з яких не була доступна широкому загалу.

На думку П. Кованька, найбільш видатною постаттю у галузі державних фінансів є М. Бунге. Фундаментальний аналіз архівного матеріалу зі спадщини М. Бунге стосовно його діяльності на посаді міністра фінансів міститься у першій праці 25-річного П. Кованька "Головні реформи, проведені М. Х. Бунге у фінансовій системі Росії" (1901 р.) [13], за яку вчений отримав золоту медаль та премію імені М. Бунге. Всебічно дослідивши діяльність М. Бунге як реформатора російських фінансів, вчений звертає увагу на його глибоке проникнення в проблеми. Це підтверджує висловлювання М. Бунге у доповіді про державний бюджет 1882 р.: "звільнитися від фінансових дефіцитів Росія може протягом небагатьох років. Але тільки уряд, який ніколи не відступає від корінних основ державного господарства, справедливості у розподілі податків, ощадливості і порядку у витратах, може забезпечити розвиток політичної та фінансової могутності країни". Для вирішення поставлених завдань М. Бунге пропонує "знищити нерівність оподаткування, залучити до нього нові, ще не виснажені сили, скоротити непродуктивні витрати, і дефіцити самі собою відійдуть у царину спогадів" [13, с. 10].

Крім того, П. Кованько проаналізував реформи М. Бунге з прямого і непрямого оподаткування та податкового управління взагалі. Автор дає високу оцінку діяльності М. Бунге: "такі заходи, як заснування селянського поземельного банку; Закон 1-го червня 1882 року, що зробив перший і вдалий крок на шляху регламентації фабричної праці в інтересах робітників; нарешті, правила 26 квітня 1883 року, що поклали початок правильнішому облаштуванню міських і приватних станів, – то стане зрозуміло, наскільки широко поставлена була перетворювальна діяльність М. Бунге, які високі цілі він мав перед собою, спрямовуючи на досягнення їх фінансову та економічну політику Росії відповідно до вимог сучасного культурного розвитку". У результаті глибокого дослідження реформаторської діяльності міністра фінансів

М. Бунге, П. Кованько цілком обґрунтовано стверджує, що "лише від часу реформаторської діяльності М. Х. Бунге фінансова система Росії була приведена у відповідність до напрямку того періоду російської історії, початок якому було покладено звільненням селян та іншими реформами імператора Олександра II" [13, с. 448].

Через все дослідження, зазначав К. Воблий, проходить одна загальна ідея – прагнення П. Кованька показати, як впроваджено було в життя головне завдання всієї реформаторської діяльності М. Бунге, а конкретно, полегшення становища найбільш обтяжених податками платників та більшої відповідності і рівномірності в оподаткуванні взагалі. К. Воблий погоджується з П. Кованьком щодо позитивних моментів реформ, а саме, пропорційне оподаткування нерухомості, торгівлі та промислів, оподаткування доходів на грошовий капітал, податок на спадщину тощо. До негативних заходів, з чим теж важко не погодитися, П. Кованько відносив митну політику М. Бунге, перетворення оброчного податку у викупні платежі, встановлення високих податків на цукор та горілку [7, арк. 37].

Російський дослідник реформаторської діяльності М. Бунге В. Степанова вважає, що дослідження П. Кованька є таким, що й досі залишається найфундаментальнішою працею з податкової політики Росії 80-х років XIX ст. [14, с. 5].

У своїй магістерській дисертації "Реформа 19 лютого 1861 року та її наслідки з фінансової точки зору (Викупна операція 1861–1907 рр.)" (1914 р.) [15] П. Кованько здійснив складну роботу щодо перевірки фінансових розрахунків із викупної операції та її фінансових регуляторів. Така робота, як писав у своєму відгуку на наукові праці П. Кованька від 24 травня 1914 р. Л. Яснопольський, була особливо необхідною через те, що в існуючій на той час літературі і навіть офіційних матеріалах містилося багато невідповідностей та суперечностей [7, арк. 44]. Кріпосництво в Росії створило, на думку П. Кованька, особливий уклад у податковій системі, який не допускав подальшого зростання державного бюджету. До факторів закріпачення селянства вчений відносив подушну подать з її круговою порукою та паспортним збором (сфера прямого оподаткування), соляний податок та винні відкупи (сфера непрямого оподаткування) та відсутність звітності, зловживання та боязнь гласності (сфера фінансового управління). На основі цього П. Кованько стверджував, що вся фінансова система країни являла собою анахронізм, і саме фінансові труднощі були однією з причин, що спонукали уряд до відміни кріпацтва. Безсумнівно, можна погодитися з Л. Яснопольським у тому, що зв'язок фінансових проблем російського уряду з проведенням селянської реформи П. Кованьком суттєво перебільшений [7, арк. 45], але це в цілому не зменшує цінності проведеного вченим дослідження.

Питання про фінансовий аспект звільнення селян з кріпосної залежності П. Кованько продовжує розглядати у своєму дослідженні "Звільнення селян і обов'язковий викуп" (1912 р.) [16]. Вчений, використовуючи архівні матеріали, показує як уряд, не вірячи в саму можливість якого б то не було викупу, спочатку взагалі його заперечував, потім перейшов до добровільного викупу, і нарешті, запровадив обов'язковий викуп у північно- та південно-західних губерніях, а з 1881 р. – на всій території Росії.

Нагальною проблемою, яка вирішувалася у першій третині ХХ ст., було формування банківської системи. Витоки та становлення комерційної банківської справи в Росії досліджує Л. Яснопольський у першому томі "Банківської енциклопедії" (1914 р.) [17], яка вийшла під його редакцією. Порівнюючи державні та приватні кредитні компанії, вчений зазначає, що характерною відмінністю в історії банківських закладів взагалі, та приватних, зокрема, є те, що вони протягом більше століття функціонували у формі державних закладів. Приватний капітал не проникав у банківську сферу аж до відміни кріпосного права, а якщо і з'являлися зародки банківської професії, то це було просте лихварство. Високий лихварський процент, на думку автора, був наслідком нерозвиненості кредитного обігу, нестачі капіталів та великого ступеня ризику.

У низці статей [18–20] Л. Яснопольський всебічно проаналізував зміни, які відбулися у природі банківських організацій в умовах Нової економічної політики (20-ті рр. ХХ ст.). Вчений дійшов висновку, що закономірність цього процесу в умовах політичного устрою, який заперечує приватний капітал, негативно впливає на приватну власність, торгівлю і тим самим на банківські пасиви. Це, у свою чергу, посилює фінансову нестабільність та відсутність засад для широкого розвитку кредитної системи. Щодо кредитної системи в Україні, то така нестабільність, на думку вченого, була ще більшою через майже цілковиту її залежність від загальносоюзного центру.

Підсумовуючи значення досліджень вітчизняних вчених, доцільно наголосити, що вони широко використовували архівні й статистичні матеріали, оцінювали фінансову науку з історичної точки зору. Фінансово-економічні дослідження українських вчених, серед яких особливо актуальними були питання загальних та місцевих фінансів, державного бюджету, бюджетного права, фіскальної політики, кредитно-банківської справи тощо сприяли становленню фінансової науки як самостійної галузі економічного знання, а також надавали поштовх розвитку фінансової системи держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Соболев М. Н.* Очерки финансовой науки / М. Н. Соболев. — 2-е изд. — Харьков : Пролетарий, 1926.
2. *Мітіліно М. І.* Елементи фінансової науки / М. І. Мітіліно. — К. : Держвидавництво України. — 1926.
3. *КМДА* (Державний архів м. Києва). — Ф. р 871. — Оп. 2. — № 440.
4. *Яснопольский Л. Н.* Очерки русского бюджетного права. 1 : Исторический обзор составления наших государственных росписей и бюджетная реформа Татаринова / Л. Н. Яснопольский. — М. : В. П. Рябушинский, 1912. — 417 с.
5. *Кованько П. Л.* Содержание и сущность бюджетного права / П. Л. Кованько. — К. : Тип. Импер. ун-та Св. Владимира, 1910. — 18 с.
6. *Кованько П. Л.* Государственные расходы России по предметам назначения за 1903–1911 гг. Финансово-статистический очерк с 15 диаграммами / П. Л. Кованько. — К. : Тип. Импер. ун-та Св. Владимира, 1911. — 67 с.
7. *КМДА* (Державний архів м. Києва). — Ф. р 871. — Оп. 2. — № 214.
8. *Кованько П. Л.* Финансовые проблемы землевладения русских городов / П. Л. Кованько. — К., 1919.
9. *Кованько П. Л.* Местный бюджет Украины в 1912 году / П. Л. Кованько. — Харьков, 1924.
10. *Кованько П. Л.* Местный бюджет Киевской губернии в нынешних ее территориальных границах за 1912, 1913 та 1914 гг. / П. Л. Кованько. — К., 1925.
11. *Кованько П. Л.* Бюджеты городов Украины / П. Л. Кованько // Хозяйство Украины. — 1925. — № 9–10.
12. *Яснопольский Л. Н.* Государственный Банк / Л. Н. Яснопольский // Вопросы государственного хозяйства и бюджетного права. Вып. 1. — СПб. : Тип. т-ва "Обществ. польза", 1907. — С. 233-282.
13. *Кованько П. Л.* Главнейшие реформы, проведенные М. Х. Бунге в финансовой системе России. Опыт критической оценки деятельности Н. Х. Бунге как министра финансов (1881–1887 гг.) / П. Л. Кованько. — К. : Тип. Импер. ун-та Св. Владимира, 1901. — 448 с.
14. *Степанов В. Л.* Бунге Н. Х. Судьба реформатора / В. Л. Степанов. — М. : РОССПЭН, 1998. — 398 с.
15. *Кованько П. Л.* Положение к диссертации "Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения (Выкупная операция 1861–1907 гг.)" / П. Л. Кованько. — К. : Тип. Р. К. Лубковского, 1919. — 3 с.
16. *Кованько П. Л.* Освобождение крестьян и обязательный выкуп / П. Л. Кованько // Русская мысль. — 1912. — № 6.

17. Яснопольский Л. Н. Зачатки коммерческого банковского кредита в России (Банковская энциклопедия под ред. Л. Н. Яснопольского). Т. 1 / Л. Н. Яснопольский. — К., 1914.
18. Яснопольский Л. В редакцию журнала "Хозяйство Украины" / Л. Яснопольский // Хозяйство Украины. — 1925. — № 7–8. — С. 169–170.
19. Яснопольский Л. Н. Кредитные учреждения на Украине // Хозяйство Украины. — 1925. — № 1–2. — С. 13–15.
20. Яснопольский Л. Н. Кредитные учреждения на Украине // Хозяйство Украины. — 1925. — № 3. — С. 23–33.